

Ασθένεια και σωματικότητα στο πρώιμο Βυζάντιο

Τα Θαύματα του Αγίου Αρτεμίου

Γ.Θ. Καλόφωνος

Ιστορικός – Βυζαντινολόγος

Η μετατόπιση της έμφασης από την «σωματικότητα» του αρχαίου κόσμου στην «πνευματικότητα» του χριστιανισμού – πνευματικότητα εχθρική προς τις σωματικές απολαύσεις και ηδονές – αποτελεί, με ελάχιστες εξαιρέσεις, κοινό τόπο της σύγχρονης βυζαντινολογικής βιβλιογραφίας. Η επιβολή περιορισμών στην δίαιτα, η καταστολή της σεξουαλικότητας, η ανατροπή των κανόνων της σωματικής υγιεινής, η μη ανοχή του γυμνού, είναι φαινόμενα που έχουν κατ' επανάληψιν επισημανθεί. Η εμφάνισή τους συνήθως συνδέεται με τις ιουδαϊκές καταβολές της χριστιανικής θρησκείας, ενώ η κάπως υπερτιμημένη επιρροή τους αποδίδεται στο εχθρικό προς το σώμα πρότυπο του ασκητισμού.

Η ιστορία του σώματος στο Βυζάντιο, όμως, είναι ένα πεδίο έρευνας που παραμένει ακόμη ανοιχτό. Χωρίς να παραγνωρίζεται η αξία τής κατανόησης των ασκητικών αντιλήψεων και της επιρροής τους στην βυζαντινή κοινωνία, αξίζει, πιστεύω, να διερευνηθούν παράλληλα και οι αντιλήψεις εκείνες, σε αντίθεση με τις οποίες ο ασκητισμός είχε την δυνατότητα να αυτοπροσδιορισθεί. Η απάρνηση των εγκοσμίων προϋποθέτει μια κοινωνία με σαφή προσανατολισμό προς αυτά, την οποία να θελήσει ο ασκητής να απαρνηθεί.

Μια σημαντική πτυχή των αντιλήψεων για το σώμα γίνεται εμφανής μέσα από την μελέτη πηγών που αναφέρονται στην ασθένεια. Δεν μιλώ τόσο για την μελέτη της βυζαντινής αιτιολογίας της ασθένειας σε θεωρητικό επίπεδο, που καταλήγει συχνά στην αναπαραγωγή της «επιδιορθωτικής» εκείνης λογικής της πρακτικής θεολογίας (όπως του Αναστασίου Σιναΐτη), όπου επιχειρείται ένας συμβιβασμός ανάμεσα στον ορθολογισμό της ελληνιστικής ιατρικής με την εξηγητική θρησκευτική λογική της παρέμβασης του θεού στα ανθρώπινα. Αναφέρομαι σε κείμενα που μας δίνουν την δυνατότητα να προσεγγίσουμε το τι μπορεί να σημαίνει για τον ίδιο τον ασθενή η σωματική του ασθένεια και το τι αυτό συνεπάγεται για την σχέση του με τον εαυτό του και την κοινωνία. Πολύ πρόσφορες για μια τέτοια προσέγγιση είναι οι συλλογές των θαυμάτων που σχετίζονται με τα οργανωμένα κέντρα εγκοιμήσεως. Η εγκοιμήση, η πρακτική δηλαδή της τελετουργικής προκλήσεως ενός θεόπεμπτου ονείρου, σε ιερό τόπο, για θεραπευτικούς συνήθως σκοπούς, υπήρξε εξαιρετικά δημοφιλής καθ' όλη την διάρκεια της ελληνορωμαϊκής αρχαιότητας. Η επικράτηση του χριστιανισμού δεν σήμανε το τέλος της κατά κανέναν τρόπο. Η νέα θρησκεία

την υιοθέτησε σχεδόν αυτούσια, υποκαθιστώντας τις χθόνιες ιαματικές θεότητες του παγανισμού, όπως π.χ. τον Ασκληπιό, με χριστιανούς μάρτυρες και αγίους, όπως την Θέκλα, τους Κύρο και Ιωάννη, τους Κοσμά και Δαμιανό, τον Θεράποντα, και βέβαια τον Αρτέμιο. Γύρω από τα θαυματοργά λείψανά τους στήθηκαν τα χριστιανικά κέντρα εγκοιμήσεως, συχνά στον ίδιο χώρο όπου πριν λειτουργούσαν τα ειδωλολατρικά.

Η μεγάλη ομοιότητα της χριστιανικής με την ειδωλολατρική εγκοιμήση ήταν σαφώς ηθελημένη από την πλευρά της ηγεσίας της χριστιανικής εκκλησίας, η οποία ποτέ δεν αμφισβήτησε πλήρως τις ειδωλολατρικές ιδέες, αλλά τις απέδωσε σε δαιμονική ενέργεια. Προέβαλε συστηματικά την μεγαλύτερη αποτελεσματικότητα της χριστιανικής εγκοιμήσεως, χρησιμοποιώντας την στο οπλοστάσιο του προσηλυτισμού, φθάνοντας μάλιστα μέχρι την ίδρυση νέων χριστιανικών ιερών σε στρατηγικές τοποθεσίες, όπου λειτουργούσαν ακόμη τα ειδωλολατρικά, και την εσπευσμένη μεταφορά επί τόπου λειψάνων αγίων με εγνωσμένες ιαματικές ικανότητες. Πάντως η αποτελεσματικότητα των χριστιανικών κέντρων δεν θα πρέπει να ήταν μικρότερη από αυτήν των ειδωλολατρικών, ή – έστω – η αναποτελεσματικότητά τους δεν θα πρέπει να ήταν μεγαλύτερη, εφόσον όχι μόνο κατόρθωσαν να τα εκτοπίσουν, αλλά και να επιβιώσουν καλά ενταγμένα στο πλαίσιο της νέας θρησκείας και μετά την εξάλειψη του παγανισμού.

Οι σωζόμενες καταγραφές των θαυμάτων χριστιανών ιαματικών αγίων ενσωματώνουν βέβαια και την πολεμική εναντίον του παγανισμού: όσο όμως η ειδωλολατρία υποχωρεί, τόσο η πολεμική τους προσχωρεί στην ρητορική, στρεφόμενη πλέον εναντίον της ετεροδοξίας των αιρέσεων, του Ιουδαϊσμού, ακόμη και του Βουδδισμού, όπως συμβαίνει κατ'

1. Ολοσέλιδη μικρογραφία με σκηνές θαυμάτων των αγίων Αναργύρων. Εικονογραφημένο χειρόγραφο (κώδ. 2, φ. 197α), 12ος αι. Άγιον Όρος, Μονή Αγίου Παντελεήμονος.

εξοχήν στα *Θαύματα του Αγίου Αρτεμίου*. Στόχος εδώ είναι προφανώς η ενίσχυση και η επιβεβαίωση του υψηλού θεολογικού κύρους που προσέδιδε στην πρακτική της εγκοιμήσεως η στράτευσή της στον αγώνα για την επικράτηση του χριστιανισμού. Ο πυρήνας όμως των κειμένων, που είναι η καταγραφή των ίδιων των θεραπειών, λειτουργεί ανεξάρτητα από την εξωτερική αυτή στρατηγική. Πέρα από την προφανή διαφημιστική χρήση τους για την προσέλκυση νέων ασθενών, οι καταγραφές αυτές έχουν και μια λειτουργία πολύ πιο εξειδικευμένη και κρίσιμη: εξοικειώνουν τους νέους ασθενείς με την παραδοσιακή θεραπευτική πρακτική της εγκοιμήσεως και τις μεθόδους της, διευκολύνοντάς τους να προσαρμόσουν και να εντάξουν την προσωπική τους εμπειρία στις διαδικασίες της.

Τα *Θαύματα του Αγίου Αρτεμίου*, που θα μας απασχολήσουν εδώ, είναι συλλογή 45 καταγραφών θαυματουργικής θερα-

πείας στην Κωνσταντινούπολη του 7ου αιώνα, έργο ανώνυμου συγγραφέα-συμπλητή. Κείμενο αρκετά δημοφιλές στην σύγχρονη έρευνα, λόγω του πλούτου των πληροφοριών και των ζωηρών και ανάγλυφων περιγραφών που περιλαμβάνει, η συλλογή αυτή παραμένει εν πολλοίς αναξιοποίητη ως προς το θέμα για το οποίο είναι προσφορότερη. Η εξειδίκευση του Αγίου Αρτεμίου στην θεραπεία της βουβωνικής κήλης και άλλων παθήσεων των ανδρικών γεννητικών οργάνων καθιστούν το κείμενο αυτό μια σπάνια και ανεκμετάλλευτη πηγή για την στάση των βυζαντινών απέναντι στο σώμα, αλλά και για την μελέτη της βυζαντινής ανδρικής έμφυλης ταυτότητας.

Ο ίδιος ο Αρτέμιος έζησε μια ζωή που δεν προΐδεάζει για την εντυπωσιακή μεταθανάτια πορεία του. Άνθρωπος του αιρετικού αυτοκράτορα Κωνσταντίου Β΄ –οπαδός πιθανότατα και ο ίδιος του Αρείου–, τοποθετήθηκε στην θέση του διοι-

2. Η κολυμβήθρα της Βηθεσδά, γύρω από την οποία είναι ξαπλωμένοι ασθενείς που αναμένουν τη θεραπεία τους. Εικονογραφημένο χειρόγραφο (κώδ. 587μ, φ. 17β), 11ος αι. Άγιον Όρος, Μονή Διονυσίου.

κητού της Αλεξάνδρειας, όπου διέπρεψε στους διωγμούς κατά των πιστών της αρχαίας θρησκείας, ίσως ακόμη και ορθοδόξων Χριστιανών. Είχε μάλιστα πρωτοστατήσει στην βεβήλωση του Σεραπειού – σημαντικού κέντρου εγκοιμήσεως – και την καταστροφή των λατρευτικών ειδώλων και αφιερωμάτων του προσάτη-θεού της πόλης. Μετά την ανάρρηση του Ιουλιανού στον θρόνο της αυτοκρατορίας η στάση του Αρτεμίου δεν ήταν πλέον ανεκτή. Οι Αλεξανδρινοί τον κατήγγειλαν, και ο κατοπινός άγιος κλήθηκε από τον τελευταίο ειδωλολάτρη αυτοκράτορα στην Αντιόχεια να απολογηθεί για τον υπερβάλλοντα χριστιανικό του ζήλο, και οδηγήθηκε τελικά στον μαρτυρικό θάνατο.

Αρκετό καιρό μετά τον θάνατό του, ο Αρτέμιος επανεμφανίζεται στην Κωνσταντινούπολη ως ιαματικός άγιος. Το όποιο αιρετικό παρελθόν του έχει πλέον ξεχαστεί, επισκιασμένο προφανώς από την αγλύ του μαρτυρίου και την θρυλούμενη αποτελεσματικότητα των θαυματουργικών ιάσεων που πλέον προσέφερε – τεκμήριο αψευδές της ορθοδοξίας του. Στην Βασιλεύουσα, το θαυματουργό λείψανό του βρήκε μόνη στέγη στην εκκλησία του Αγίου Ιωάννου στην Οξεία, όπου λειτούργησε οργανωμένο ιαματικό κέντρο εγκοιμήσεως. Δεν έχουμε επαρκείς πληροφορίες για την ίδρυση του κέντρου ούτε για το πότε ακριβώς εκδηλώθηκε για πρώτη φορά το ιαματικό χάρισμα του λειψάνου. Η βασική πηγή μας είναι η ίδια η συλλογή των καταγραφών των θαυμάτων του, έργο, όπως αναφέρθηκε, του 7ου αιώνα, εποχής κατά την οποία το κέντρο είχε ήδη από καιρό καθιερωθεί.

Τα κείμενα των θαυμάτων παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τον σημερινό αναγνώστη, διότι αντιπροσωπεύουν μια μορφή θρησκευτικότητας, προσανατολισμένης στα εγκόσμια, που απέχει αρκετά από τις αρχές και τους στόχους του

ασκητισμού. Η εγκοιμήση ενδιαφέρεται πρώτα για το σώμα και μετά για το πνεύμα: υπηρετεί την επίγεια και αδιαφορεί σχεδόν για την μετά θάνατον ζωή.

Η ασκητική ερμηνεία της σωματικής ασθένειας προβάλλει ανάγλυφη στις *Ερωταποκρίσεις* των Βαρσανουφίου και Ιωάννου, πηγή στην οποία επίσης θα αναφερθώ εν συντομία. Πρόκειται για μακροσκελή συλλογή των απαντήσεων που έδιναν οι έγκλειστοι πνευματικοί καθοδηγητές μιας αιγυπτιακής μονής του βου αιώνα στις γραπτές ερωτήσεις των μοναχών αλλά και άλλων πιστών. Ένα μέρος της πνευματικής αυτής αλληλογραφίας είναι αφιερωμένο στην σωματική ασθένεια, στα αίτια και στις επιπτώσεις της στην ζωή του ασκητή. Το επανερχόμενο αίτημα ασθενών μοναχών να θεραπευθούν με την διαμεσολάβηση των δύο αγίων στον Θεό, σπάνια ικανοποιείται. Η ασθένεια, κατά τους δύο πνευματικούς, ερμηνεύεται πολλές φορές ως θεία δωρεά για τον ασκητή, εφόσον τον απαλλάσσει από την ευθύνη να φροντίζει ο ίδιος για την απονέκρωση του σώματός του, φέρνοντάς τον κοντύτερα στην βασιλεία των ουρανών. Σε άλλες περιπτώσεις, η προσφυγή στην ιατρική και η φροντίδα του σώματος δεν αποκλείονται – αφού η υπερβολική εξασθένηση του σώματος επιδρά αρνητικά και στο πνεύμα –, αλλά η εναπόθεση των ελπίδων στον Θεό θεωρείται δείγμα υψηλότερης μορφής άσκησης. Οι πάσχοντες μοναχοί σπάνια αρκούνται σε μία μόνο επικοινωνία με τους πνευματικούς τους. Επιζητούν συνεχώς ηθική και πνευματική στήριξη και, παρά την αναμφισβήτητη εμμονή τους στην επιλογή της ασκητικής ζωής, επικαλούνται τα προβλήματα που τους δημιουργεί η ασθένειά τους ακριβώς ως προς την τήρηση της σωματικής πειθαρχίας την οποία επιβάλλει η ασκητική τους επιλογή: η αδυναμία τους να νηστέψουν ή να τηρήσουν έναν αποδεκτό κατά την γνώμη τους κανόνα προσευχής, η επιβάρυνση που αισθάνονται ότι προκαλούν στους αδελφούς τους, δείχνει την αγωνία τους για τις αλλαγές που φέρνει η ασθένεια στον τρόπο που αντιλαμβάνονταν έως τότε τον εαυτό τους και το περιβάλλον τους, καθώς και τον τρόπο που λειτουργούσαν μέσα σε αυτό.

Οι ζωές και οι προβληματισμοί των ασθενών που προσφεύγουν για θεραπεία στον Άγιο Αρτέμιο διαφέρουν σημαντικά. Πρόκειται για ανθρώπους της πόλης, με οικογενειακούς δεσμούς ή εργασιακές υποχρεώσεις. Οι περισσότεροι από αυτούς προέρχονται από την ίδια την Κωνσταντινούπολη ή κατοικούν σε αυτήν και είναι τεχνίτες, έμποροι, ναυτικοί, μέλη της κατώτερης αυτοκρατορικής ιεραρχίας, ακόμη και μέλη του κοσμικού κλήρου. Η αιτιολογία της ασθένειάς τους μοιάζει λίγο να τους απασχολεί. Έχοντας συχνά εξαντλήσει ή απορρίψει την αμφίβολη δυνατότητα θεραπείας που τους προσέφερε η ιατρική της εποχής, καταφεύγουν στον Άγιο Αρτέμιο εναποθέτοντας τις ελπίδες τους στο θαύμα, όχι όμως πάντοτε χωρίς να διατηρούν κάποιο βαθμό δυσπιστίας. Αργά ή γρήγορα, όπως ισχυρίζεται το κείμενο των *Θαυμάτων*, ο άγιος Αρτέμιος παρουσιάζεται στα όνειρά τους για να τους προσφέρει την περιπόθητη θεραπεία. Το ιαματικό

όνειρο προκύπτει μετά την τήρηση ενός καθορισμένου τελετουργικού που περιλαμβάνει προσευχή, το άναμμα μιας κανδήλας, ύπνο κάθε βράδυ στο δάπεδο της εκκλησίας όπου φυλάσσεται το λείψανο του αγίου, συχνά για μεγάλο χρονικό διάστημα. Πολλές φορές η ίαση έρχεται με τρόπο ανώδυνα: ο άγιος εμφανίζεται στο όνειρο του ασθενή και προσεύχεται θερμά ή και ευλογεί το πάσχον μέλος. Σε ορισμένες περιπτώσεις επιθέτει ο ίδιος ή συνταγογραφεί την επίθεση *κηρωτής*, ενός μίγματος κεριού και ελαίου από την κανδήλα που καίει νυκθημερόν πάνω από την λάρνακά του. Από την λέξη *κηρωτή* μάλιστα προέρχεται ο ιταλικός όρος *cerotto*, το γνωστό *σερότο* ή *τσιρότο*, δηλαδή το μικρό έμπλαστρο, που κληροδότησε η ύστερη αρχαιότητα στην σύγχρονη ιατρική πρακτική. Στις περισσότερες περιπτώσεις, όμως, η ίαση δεν έρχεται ανώδυνα. Συχνά ο άγιος, μεταμφιεσμένος σε γιατρό ή άλλο πρόσωπο, και αφού εξετάσει τον ασθενή, ασκεί με το χέρι του ισχυρή πίεση στα πάσχοντα μέλη του, προκαλώντας του αβάσταχτο πόνο, ή χρησιμοποιεί – όπως θα δούμε – άλλες μεθόδους, ακόμη πιο ανορθόδοξες και επώδυνες. Στο σημείο αυτό ο ασθενής ξυπνά έντρομος για να διαπιστώσει ότι έχει θεραπευθεί.

Σε αντίθεση με την αρνητική στάση της ασκητικής γραμμα-

τείας, η κατάφαση στο σώμα και τις λειτουργίες του είναι εμφανής σε όλο το κείμενο. Η θεμελιώδης διχοτομία στο κείμενο των *Θαυμάτων* δεν είναι εκείνη ανάμεσα στο πνεύμα και το σώμα, αλλά εκείνη ανάμεσα στο υγιές και το άρρωστο σώμα. Με μόνη εξαίρεση την μοναδική περίπτωση πάσχουσας γυναίκας που προσφεύγει στον άγιο Αρτέμιο για να θεραπευθεί, και της οποίας η σεμνότητα απαιτεί να εξετασθεί και να θεραπευθεί στο όνειρό της από την γυναίκα βοηθό του, την αγία Φεβρωνία, η έκθεση του υγιούς σώματος των ανδρών θεραπευμένων ασθενών δεν προκαλεί κανένα αίσθημα συστολής: τα ενδύματα παραμερίζονται οπουδήποτε, ακόμη και σε δημόσιους ή και σε ιερούς χώρους προκειμένου να επιδειχθεί το αποτέλεσμα της θεραπείας.

Αντίθετα, η ασθένεια του σώματος σημαίνει την γελοιοποίηση και την ντροπή. Ένας ασθενής ζητά από τον άγιο να τον απαλλάξει από την γελοία του κατάσταση: *έπαρον άπ' έμοῦ τὸ γέλοιον τοῦτο*. Το πόσο έντονο θα πρέπει να ήταν το συναίσθημα αυτό φαίνεται σε μια συνοπτική διήγηση από αρμενικό συναξάριο, η οποία δεν περιλαμβάνεται στην συλλογή των *Θαυμάτων*. Μια ομάδα νεαρών εισβάλλει στην εκκλησία του Αγίου Ιωάννη στην Οξεία για να εξευτελίσει και να γελοιοποιήσει το πλήθος των ασθενών με κήλες που περιέμεναν εκεί για να θεραπευθούν από τον άγιο Αρτέμιο. Αυ-

3. Ο άγιος Αρτέμιος συνομιλεί με τον αυτοκράτορα Ιουλιανό, ενώ, στα αριστερά του, απεικονίζεται ο αποκεφαλισμός των αγίων Ευγενίου και Μακαρίου. Εικονογραφημένο χειρόγραφο (κώδ. 14, φ. 90α), 11ος (;) αι. Άγιον Όρος, Μονή Εσφιγμένου.

τή η ομαδική διαπόμπευση, που, βεβαίως, προκαλεί αμέσως την σωτήρια παρέμβαση του αγίου, δείχνει πόσο ελάχιστα ανεκτική ήταν η κοινωνία της εποχής στην σωματική παραμόρφωση που προκαλεί η ασθένεια.

Ο φόβος της γελοιοποίησης προβάλλει έντονα στην ιστορία ενός άλλου ασθενούς, του διακόνου της Αγίας Σοφίας και ποιητού των Βενέτων, Στεφάνου. Όταν εμφανίσθηκε η κήλη, η ζωή του πήρε πολύ δυσάρεστη τροπή. Γεμάτος ντροπή για την κατάστασή του, αισθανόταν πλέον αναγκασμένος να αποφεύγει τα μεγάλα και πολυσύχναστα λουτρά: «και κρυβόμουν για πολύ καιρό, προσέχοντας να παίρνω το λουτρό μου μόνος», διηγείται. Με την προτροπή των γονέων του προσέφυγε στους γιατρούς όπου πέρασε διά πυρός και σιδήρου. Και μόλις τα τραύματα από την χειρουργική τομή και τον καυτηριασμό είχαν επουλωθεί, «το νόσημα επανήλθε», λέει, «και βρέθηκα στην ίδια κατάσταση, και πάλι να κρύβομαι, και πάλι να πλένομαι σε σκοτεινά λουτρά, και μάλιστα το μεσημέρι ή το βράδυ, για να μη δει κανείς τον εξευτελισμό μου» (πὴν *αἰσχύνῃ*). Αυτό που προκαλεί ντροπή στον διάκονο δεν είναι βέβαια το γυμνό σώμα του ούτε τόσο η αρρώστια αυτή καθ' εαυτήν· τον ενοχλεί το ότι δεν έχει την δυνατότητα να επιδείξει στο λουτρό ένα σώμα υγιές και αρτιμελές – και αυτό παρά το υποτιθέμενο πρότυπο της *ἀλουσίας*, της αποχής δηλαδή από τα λουτρά, και της σεμνοτυφίας που υποτίθεται ότι ο χριστιανισμός επέβαλε στην βυζαντινή κοινωνία. Το να λουστεί καλυμμένος, ή να μην πάει καθόλου στο λουτρό, δεν πέρασε καν από το μυαλό του. Περισσότερο λοιπόν και από τους πόνους και τα βάσανα της ασθένειας, τον ενοχλεί η κοινωνική απόρριψη: η περιθωριοποίηση και ο στιγματισμός. Η ασθένειά του, άλλωστε, σημαίνει και κάτι ακόμη πιο δυσάρεστο.

Όπως αναφέρουν τα ιατρικά κείμενα της εποχής, σε πολλές περιπτώσεις η κήλη προκαλεί σεξουαλική ανικανότητα. Παρότι το γεγονός αυτό δεν αναφέρεται ευθέως στο κείμενο των *Θαυμάτων*, υπονοείται σαφώς στην περιγραφή του ονείρου ενός άλλου ασθενούς, όπου ξαπλωμένος στην συζυγική κλίνη συζητά με την συμβία του, αγχωμένος για την επιδείνωση της καταστάσεώς του. Το συναίσθημα, λοιπόν, της ντροπής, για μια πάθηση που προσβάλλει κυρίως μέλη του σώματος πολύ καθοριστικά για την ανδρική ταυτότητα, είναι κάτι που προβάλλει ανάγλυφα στην συλλογή και αναπτύσσεται ακόμη περισσότερο στην επόμενη ομάδα ονείρων που θα εξετάσω.

Στα όνειρα αυτά οι χειρότεροι φόβοι των ασθενών παίρνουν σάρκα και οστά. Ο άγιος εμφανίζεται ως χειρουργός, ή ακόμη και ως χασάπης, και εκτελεί επάνω τους επικίνδυνες εγχειρήσεις παρά τις διαμαρτυρίες τους. Η απέχθεια για τους γιατρούς είναι διάχυτη στις αφηγήσεις των *Θαυμάτων*. Είναι εμφανώς μέρος της στρατηγικής του κειμένου, μιας στρατηγικής που λειτουργεί στο πλαίσιο του ανταγωνισμού της εγχοιμήσεως με την ιατρική. Εκφράζει όμως έναν φόβο πολύ πραγματικό, και όχι μόνο για την μεγάλη πιθανότητα αποτυχίας μιας εγχείρησης που εκτελείται κυρίως στα γεννητικά όργανα των ασθενών, με ό,τι αυτό συνεπάγεται για τον αν-

δρισμό τους. Εξίσου μεγάλος θα πρέπει να ήταν και ο φόβος της επιτυχίας. Από τα ιατρικά συγγράμματα του Παύλου Αιγινήτου είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε τα μέσα και τις τεχνικές που είχαν στην διάθεσή τους οι γιατροί του 7ου αιώνα για την αντιμετώπιση της βουβωνικής κήλης. Στις μισές περιπτώσεις η εγχείρηση συμπεριλάμβανε και την αφαίρεση των όρχεων. Εφόσον, μάλιστα, ο ευνουχισμός υγιών ανθρώπων απαγορευόταν από τον νόμο, οι εγχειρήσεις κήλης συχνά προσέφεραν κάλυψη σε γονείς που επιθυμούσαν να ευνουχίσουν τους γιους τους για να διευκολύνουν την είσοδό τους στην υπηρεσία των ανακτόρων και την αυτοκρατορική διοίκηση.

Στην προσπάθειά του να διαφημίσει την εγχοιμήση, το κείμενο των *Θαυμάτων* χρησιμοποιεί αριστοτεχνικά τους πραγματικούς αυτούς φόβους των ασθενών, περιλαμβάνοντας μελανές περιγραφές εγχειρήσεων που εκτελέστηκαν ανεπιτυχώς σε ορισμένους από αυτούς πριν να καταφύγουν στον άγιο. Ανάμεσά τους και ο διάκονος Στέφανος. «Εμπιστεύθηκα τον εαυτό μου στους χειρουργούς του νοσοκομείου του Σαμψών για να με χειρουργήσουν», διηγείται, «και κατέλυσα στον θάλαμο δίπλα στην είσοδο της οφθαλμολογικής κλινικής. Αφού λοιπόν με κατέκαψαν επί τρεις ημέρες με ψυχρούς καυτηριασμούς, την τέταρτη μέρα χειρουργούμαι. Τα όσα φοβερά έπαθα ενώ βρισκόμουν στο χειρουργικό κρεβάτι θα τα παραλείψω. [...] Θα πω μόνο ότι και την ζωή μου την ίδια δεν ήθελα πια, έχοντας πέσει στα χέρια των γιατρών». Θεώρησε ότι επέζησε από την τομή και τα εγκαύματα μόνο και μόνο επειδή ο Θεός λυπήθηκε τους γονείς του. Και όλα αυτά για να επανεμφανισθεί η κήλη σχεδόν αμέσως. Παρότι πολλοί από τους ασθενείς καταφεύγουν πρώτα στους γιατρούς – ανάμεσά τους και ο ίδιος ο ιερέυς της εκκλησίας του Αγίου Ιωάννου στην Οξεία –, αργά ή γρήγορα αρνούνται έντρομοι οποιαδήποτε ιατρική βοήθεια, ακόμη και εάν έχουν ήδη πληρώσει αδρά για αυτήν. «Να μην κάνετε τίποτε, μα τον Θεό! Διότι, εφόσον η κήλη είναι ανίατη, δεν επιτρέπω να μου εφαρμόσετε καμία θεραπεία», φωνάζει στους γιατρούς ένας ασθενής πριν στραφεί στον άγιο Αρτέμιο.

Σε μια άλλη ιστορία, ο τριαντάχρονος χαλκωματάς Γεώργιος εμφάνισε πόνους και πρήξιμο στον δεξιό του όρχι. Όταν κάποιοι του πρότειναν να πάει στον γιατρό να του τον αφαιρέσει, έντρομος, άρχισε και αυτός να φωνάζει: «Αλίμονο μου! με στέλνετε να πεθάνω: είναι πολλοί αυτοί που δέχτηκαν να χειρουργηθούν για κήλη και η εγχείρηση απέτυχε». Δεχόμενος λοιπόν την συμβουλή κάποιων άλλων, κατέφυγε στον άγιο Αρτέμιο και έπεσε να κοιμηθεί μέσα στην εκκλησία. Στο όνειρό του – έναν εφιάλη όπου αναδύονται όλοι οι φόβοι του – βλέπει έναν χειρουργό να τον πλησιάζει κρατώντας ένα μακρύ νήμα, να το τυλίγει γύρω από τον υγιή αριστερό του όρχι και όχι τον δεξιό, και να του δίνει την μία άκρη του ζητώντας του να την κρατήσει. Αυτός, παίρνοντας στο χέρι το νήμα, διαμαρτύρεται: «Στον δεξιό όρχι πονώ κύριε, και εσύ μου δένεις τον αριστερό», αλλά ο γιατρός αδιαφορώντας τον διατάζει ψυχρά: «Τράβα την μια άκρη του νή-

ματος». «Αλίμονο», ξεσπάει ο ασθενής, «αυτά που θέλησα από τον φόβο μου να αποφύγω, τώρα τα βρίσκω μπροστά μου». «Απλώς τράβα», επιμένει ο γιατρός εξακολουθώντας να αγνοεί τις ενστάσεις του. Και ενώ ο ασθενής τραβούσε πειθήνια την μια άκρη, ο γιατρός, που στην πραγματικότητα ήταν βέβαια ο άγιος Αρτέμιος, τραβούσε από την άλλη, κόβοντας τον υγίη του όρχι. Και από τον αφόρητο πόνο ο Γεώργιος ξύπνησε έντρομος για να ανακαλύψει πως ήταν πλέον υγιής και –ευτυχώς– αρτιμελής.

Τέτοια επεισόδια που είναι συχνά στην συλλογή των *Θαυμάτων* δεν καταγράφουν μόνο τον φόβο μπροστά στην χειρουργική επέμβαση και το ενδεχόμενο ιατρικό λάθος. Καταγράφουν επίσης το δέος απέναντι στο ίδιο το θαύμα: τον μεταφυσικό εκείνο φόβο που θα έπρεπε να εμπνέει η αναμενόμενη επίσκεψη του αγίου και η αβεβαιότητα ως προς την έκβασή της. Η ενσωμάτωση στις διηγήσεις των *Θαυμάτων*

των ανάμεικτων αυτών συναισθημάτων –που περιλαμβάνουν την απόγνωση, την δυσπιστία, τον τρόμο, ακόμη και την οργή– προσθέτει στον ρεαλισμό τους και στην ευστοχία τους. Υποδηλώνει ότι η πρώτη ύλη πολλών από τις διηγήσεις προέρχεται από τους ίδιους τους ασθενείς: την εμπειρία τους, τα όνειρά τους, την φαντασία τους. Ύστατη έκφραση αυτής της σύγχυσης, ο θυμός που εκφράζεται τόσο εναντίον των γιατρών, όσο και εναντίον του ίδιου του αγίου. Όταν μια μητέρα τον είδε στο όνειρό της να ταρακουνάει το άρρωστο παιδί της ανάποδα, δεν κατάφερε να ελέγξει τα συναισθήματά της και φώναξε: «Τι κάνεις εκεί; Δολοφονείς το παιδί μου μπροστά στα μάτια μου; Ε! άνθρωπε. Τι κάνεις;». Ένας άλλος ασθενής όταν, αντί για τον άγιο Αρτέμιο, βλέπει μπροστά του έναν χασάπη να του έχει ανοίξει την κοιλιά με το μαχαίρι, να του έχει βγάλει έξω τα έντερα και να τα χρησιμοποιεί για να παρασκευάσει λουκάνικα, ουρλιάζει:

«Αρνήθηκα να πάω σε γιατρό και κοίτα τι μου κάνεις, άνθρωπε! Μου έχεις βγάλει έξω όλα τα σωθικά! Δεν ζω πια! Αχ τι έπαθα! Ποιος σ' έστειλε εδώ να με σκοτώσεις;»

Το αντίδοτο βεβαίως για όλην αυτή την τρικυμία των συναισθημάτων είναι η θεραπεία που τελικά ο άγιος προσφέρει –έστω και μέσα από τόση απόγνωση και πόνο– και που αλάνθαστα οδηγεί σε μια έκρηξη χαράς. Αλλά δεν είναι μόνο οι ασθενείς στο κείμενο που έχουν αισθήματα. Όπως συνειδητοποιεί, σχεδόν έκπληκτη, μια γυναίκα ύστερα από μια δύσκολη θεραπεία, ο Αρτέμιος στην ζωή του δεν ήταν γιατρός· ήταν ένας άνθρωπος σαν όλους μας, που σίγουρα θα έτρεμε κι αυτός μπροστά στους γιατρούς. Μετά τον θάνατό του, και στην ζωή που ζει μέσα στα όνειρα και τα οράματα των ασθενών του, διατηρεί μια σωματικότητα εντελώς ανθρώπινη: κοιμάται σαν όλους τους ανθρώπους, επισκέπτεται τα λουτρά και απαιτεί να του φέρουν καθαρές πετσέτες, πραγματοποιεί μίαν ίαση καθισμένος στην λεκάνη του αποχωρητηρίου της εκκλησίας του. Όπως κάθε άνθρωπος ισχυρός έχει τους δικούς του ανθρώπους, που τους φροντίζει με στοργή: όταν ένα οκτάχρονο κορίτσι, που μεριμνούσε για την κανδήλα του στην εκκλησία του Αγίου Ιωάννη, αρρωσταίνει με πανώλη και όλοι ετοιμάζονται για την κηδεία της, εκείνη συνέρχεται απρόσμενα και περιγράφει ότι, όταν είδε δύο αγγέλους να έχουν κατέβει

4. Σκηνές από το μαρτύριο του αγίου Αρτεμίου. Εικονογραφημένο χειρόγραφο (κώδ. 14, φ. 90β), 11ος (;) αι. Άγιον Όρος, Μονή Εσφιγμένου.

5. Το άναμμα κανδήλας αποτελούσε μέρος του τελετουργικού που ακολουθούσαν οι ασθενείς, όταν κατέφευγαν στα κέντρα εγκοιμήσεως. Η αργυρή αυτή κανδήλα του 7ου αι. προέρχεται από «θησαυρό» που βρέθηκε στον Κράτηγο Μυτιλήνης. Αθήνα, Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο.

από πάνω της για να της πάρουν την ψυχή, εμφανίστηκε ο άγιος και την άρπαξε με το δεξί του χέρι φωνάζοντας στους αγγέλους «Τι κάνετε εκεί! Μην μου την παίρνετε! Αφήστε την [...] γιατί είναι δική μου». Όταν πάλι ο Μηνάς, ένας νεαρός αλεξανδρινός ναυτικός, φθάνει στην εκκλησία τραυματισμένος σοβαρά, ο άγιος εμφανίζεται στο όνειρό του και προσεύχεται στον Θεό για την σωτηρία του με λυγμούς. Τον προσφωνεί με ένα χαϊδευτικό παρατσούκλι: «Σκάτζι τι έχεις;» «Σκάτζι κουράγιο»... Έτσι, σε αντίθεση με την κυρίαρχη αντίληψη για τους γιατρούς της ύστερης αρχαιότητας, ο άγιος είναι δίπλα στον ασθενή, συμπάσχει, μοιράζεται τον πόνο και την καθημερινότητά του.

Καταφεύγοντας λοιπόν στο κέντρο εγκοιμήσεως, συχνά για μεγάλα χρονικά διαστήματα, οι ασθενείς του αγίου Αρτεμίου, εκτός από την θεραπεία, αναζητούν έναν ισχυρό αλλά και ανθρώπινο προστάτη, που κατανοεί την κατάστασή τους και που θα τους συνδράμει κατ' επανάληψιν σε όλες

τις δύσκολες στιγμές. Μετά την θεραπεία, η ισχυρή αυτή σχέση δεν χαλαρώνει. Γίνονται συνήθως μέλη των «Φίλων της παννυχίδος του αγίου Αρτεμίου», ενός οργανωμένου σωματείου, που έχει μάλιστα και ταμιά, ο οποίος επιβάλλει ένα μικρό πρόστιμο στα μέλη που απουσιάζουν αδικαιολόγητα από την σαββατοβραδινή αγρυπνία, την οποία οργανώνουν κάθε εβδομάδα. Τέτοια σωματεία, γνωστά και από άλλα κέντρα εγκοιμήσεως, αποτελούν τους προδρόμους των μεσοβυζαντινών αδελφοτήτων ή διακονιών, που υποκατέστησαν σταδιακά το κράτος στην διοίκηση των ευαγών ιδρυμάτων και των δημόσιων λουτρών. Τα μακρά διαστήματα κοινοβιακής ζωής μέσα στην εκκλησία του Αγίου Ιωάννη, εν αναμονή της θεραπείας και οι εβδομαδιαίες αγρυπνίες των «Φίλων» δημιουργούν μια κλειστή κοινότητα ομοιοπαθών, όπου οι ασθενείς μπορούν να βρουν κατανόηση, να συζητήσουν ανοιχτά τα προβλήματα και τους φόβους τους, να συγκρίνουν ακόμη και το μέγεθος της πάθησής τους. Ανήμποροι σωματικά να ανταποκριθούν στις απαιτήσεις του κοινωνικού τους ρόλου, παραμένουν εκεί προστατευμένοι από το στίγμα της αναπηρίας τους και τον κοινωνικό αποκλεισμό. Μέσα από τις διηγήσεις των παλιότερων θαυμάτων του αγίου προετοιμάζονται για την περιπόθητη ίαση, βρίσκοντας ξανά την ελπίδα της σωματικής αποκατάστασης, αλλά και της κοινωνικής επανένταξης.

Σε αντίθεση με τους κοσμικούς ασθενείς του Αρτεμίου, οι οποίοι πάσχιζαν για να αποκτήσουν ένα σώμα αρτιμελές, υγιές και λειτουργικό, οι μοναχοί και οι ασκητές επιθυμούσαν να απονεκρώσουν τα σώματά τους. Υπάρχουν μάλιστα στον πρώιμο ασκητισμό και αρκετές περιπτώσεις αυτο-ευνουχισμού, ακραίες προσπάθειες υπέρβασης των δεσμών του φύλου και της σωματικότητας, που τόσο ο νόμος όσο και οι κανόνες της εκκλησίας έσπευσαν να απαγορεύσουν. Στην ασκητική αγιολογική γραμματεία εμφανίζεται μια ειδική κατηγορία θαύματος, που ακολουθεί τον τύπο της εγκοιμήσεως, με αντίστροφα όμως αποτελέσματα από τις θεραπείες του Αρτεμίου, και που συχνά θα πρέπει να λειτουργούσε για την συγκάλυψη απαγορευμένων πράξεων αυτο-ευνουχισμού. Σαν παράδειγμα θα αναφέρω το όνειρο του εικονόφιλου πατριάρχη, και κατόπιν αγίου, Μεθοδίου που καταγράφεται στην *Χρονογραφία* του Θεοφάνη. Ενώ βρισκόταν στην Ρώμη απεσταλμένος της εικονόφιλης παράταξης στον Πάπα, περιέπεσε σε μίαν άκρως ενοχλητική κατάσταση διαρκούς ερωτικής διέγερσης. Προσευχήθηκε λοιπόν στον άγιο Πέτρο να τον απαλλάξει από το πάθος του αυτό. Ο άγιος εμφανίστηκε στον ύπνο του και πίεσε δυνατά με το χέρι του τα γεννητικά όργανά του κατοπινού πατριάρχη, κάνοντάς τον να ξυπνήσει από τον πόνο για να ανακαλύψει ότι είχαν τελείως απονεκρωθεί. Πρόκειται για την αντίληψη της σωματικής ασθένειας ως δωρεάς που είδαμε στις *Ερωταποκρίσεις* των Βαρσανουφίου και Ιωάννη, σε μια πολύ πιο ακραία, όμως, και εφαρμοσμένη εκδοχή: ένα είδος αυτογενούς ασκητικής εγκοιμήσεως που βρίσκεται στους αντίποδες της παραδοσιακής, αφού «θεραπεύ-

ει» το πάθος της ψυχής με την επιβολή σωματικής ασθένειας. Για τους εγκόσμους ασθενείς του Αρτεμίου, πάλι, για τους οποίους το σώμα και οι λειτουργίες του ήταν καλύτερα απομωμένα στο κοινωνικό και θρησκευτικό σύστημα αξιών, η θεραπεία της ψυχής τους προϋπέθετε την ίαση του σώματος έτσι ώστε ο άγιος Αρτέμιος του κειμένου των *Θαυμάτων* να μπορεί να ονομάζεται κυριολεκτικά *ιατρός ψυχῶν καὶ σωμάτων*.

ΠΗΓΕΣ

Βαρσανούφιος και Ιωάννης, *Ερωταποκρίσεις*, στο Νικοδήμου Αγιορείτου, *Βίβλος Βαρσανουφίου και Ιωάννου*, έκδ. Σ. Ν. Σχοινιάς, Βόλος 1960.
Διήγησις των Θαυμάτων του Αγίου και Ενδόξου Μεγαλομάρτυρος και Θαυματουργού Αρτεμίου, στο *Varia Graeca Sacra*, έκδ. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, Αγία Πετρούπολις 1909 [αγγλ. έκδ. στο V. S. Crisafulli / J. W. Nesbitt, *The Miracles of St. Artemios*, Λάντνεν 1997]
Θεοφάνης, *Χρονογραφία*, έκδ. C. de Boor, Λειψία 1883-85.

ΒΟΗΘΗΜΑΤΑ

ASHBROOK HARVEY S., «Physicians and ascetics in John of Ephesus: An expedient alliance», στο J. Scarborough (επιμ.), *Symposium on Byzantine Medicine, Dumbarton Oaks Papers* 38 (1984), σ. 87-93.
DEUBNER L.A., *De incubatione capita quattor*, Λειψία 1900.
D ROCHE V., «Pourquoi crivait-on des recueils des miracles? L'exemple des miracles de Saint Artemios», στο *Les saints et leurs sanctuaires: Textes, images et monuments*, Byzantina Sorbonensia 11, Παρίσι 1993, σ. 95-99.
EUTHIMIADES S., «A day and ten months in the life of a lonely bachelor: the other Byzantium in *Miracula S. Artemii* 18 and 22», *Dumbarton Oaks Papers* 58 (2004), σ. 1-29.
FERNÁNDEZ MARCOS N., *Los «Thaumata» de Sofronio. Contribución al estudio de la «Incubatio» cristiana*, *Manuales y anejos de «Em rita»* 31, Μαδρίτη 1975.
GREGORY T.E., «The survival of paganism in Christian Greece: a critical essay», *The American Journal of Philology* 107/2 (1986), σ. 229-242.
HALDON J.F., «The miracles of Artemios and contemporary attitudes», στο V.S. Crisafulli / J.W. Nesbitt, *The Miracles of St. Artemios*, Λάντνεν 1997, σ. 33-43.
HAMILTON M. A., *Incubation, or the Cure of Disease in Pagan Temples and Christian Churches*, Λονδίνο 1906.
HORDEN P., «The confraternities of Byzantium», *Studies in Church History* 23 (1986), σ. 25-45.
KAZHDAN A., *A History of Byzantine Literature (650–850)*, σε συνεργασία με τους L. Sherry / C. Angelidi, Αθήνα 1999. (Για τα *Θαύματα του Αγίου Αρτεμίου* βλ. σ. 27-35.)
KAZHDAN A. / G. CONSTABLE, *People and Power in Byzantium*, Ουάσινγκτον 1982.
MAGOULIAS H.J., «The Lives of Saints as sources for the History of Byzantine Medicine in the sixth and seventh centuries», *Byzantinische Zeitschrift* 57 (1964), σ. 127-150.
MANGO C., «On the history of the *Templon* and the *Martyrion* of St. Artemios at Constantinople», *Zograf* 10 (1979), σ. 40-43.
MATTINGLY C. / L.C. CARRO (επιμ.), *Narrative and the Cultural Construction of Illness and Healing*, Μπέρκλι 2000.
MEIER C.A., *Ancient Incubation and Modern Psychotherapy* (αγγλ. μτφρ. M. Curtis), Έβανστον 1967.
RINGROSE K.M., *The Perfect Servant: Eunuchs and the Social Construction of Gender in Byzantium*, Σικάγο 2003.
SCULMAN D. / G.G. STROUMSA (επιμ.), *Dream Cultures: Explorations in the Comparative History of Dreaming*. Νέα Υόρκη / Οξφόρδη 1999.

TROMBLEY F.R., *Hellenic Religion and Christianization c. 370-529*, Λάντνεν 1993.

Disease and Corporeality in Early Byzantium: The Miracles of St. Artemios

George T. Calofonos

A well established institution in antiquity, incubation, involves evoking a curative dream by sleeping on sacred ground, after following specific purification rituals. Christianity embraced it and adapted it to fit its own purposes, employing a ritual deceptively similar to that of pagan sanctuaries. Christian incubation represents a form of secular religiosity, whose aims and principles are removed from those of asceticism. In spite of the supposed shift of Christian spirituality away from the body-centred culture of antiquity towards an ascetic hostility to the body, incubation is predominantly concerned with the body, not the spirit. It caters for its supplicants' earthly existence, not their lives after death. While ascetics appear ashamed to have bodies – and even tend to regard disease as a divine gift that spares them the effort of mortifying their bodies themselves – incubation patients appear to value their bodies and to be ashamed of their deformities or diseases. The article concentrates on *The Miracles of St. Artemios*, a text which records 45 cures, which took place an incubation centre in seventh-century Constantinople. The saint's specialisation in curing scrotal hernia and disorders of the male genitals makes this text a rare and unexplored source of information on subjects such as attitudes towards the body, masculinity, castration. For the Saint's predominantly male secular clientele, disease, deformity or mutilation of the genitals is a clear source of embarrassment, shame and fear – fear of losing their masculine identity, on which the text masterfully plays. Aversion to surgery and hostility to doctors, is brilliantly portrayed in the miracle narratives – sometimes through the description of vivid dreams. Again, it reflects, for the most part, fear of losing their masculinity, through castration – which was often the outcome of hernia surgery at the time. Resort to the incubation centre of Artemios offers to hernia patients a safe ground where they can find refuge from social hostility and stigmatization. They become members of a sheltered group of fellow sufferers, where they can openly discuss their problems and fears, or even compare the magnitude of their ailments. Acquainting themselves with past miracle accounts, they gradually prepare for the long awaited cure, rediscovering hope of rehabilitation.

G.T.C.